

L'art gòtic al Baix Maresme (segles XIII al XVI)

Art i promoció artística en una zona perifèrica del comtat de Barcelona

Joaquim Graupera Graupera

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

Joaquim Graupera Graupera

Tesi Doctoral

**L'art gòtic al Baix Maresme
(segles XIII al XVI)**

**Art i promoció artística
en una zona perifèrica
del comtat de Barcelona**

**Dirigida per la Dra. Francesca Español i Bertran
Programa "*Història, teoria i crítica de les arts*"
Bienni 2002-2004**

Mataró, 2011

**Departament
d'Història de l'Art**

UNIVERSITAT DE BARCELONA

**Facultat de Geografia
i Història**

Conclusions

Dins de la història de l'art s'ha intentat des de sempre classificar les obres d'art en estils artístics, per tal de facilitar al historiador l'anàlisi i comprensió de les mateixes. A banda que molts dels noms dels estils, alguna que altra vegada, s'han qüestionat per pejoratiu, com el cas del concepte de Barroc o el de Gòtic mateix, es persisteix en utilitzar aquesta classificació estereotipada. Dins d'aquestes classificacions, a nivell general, s'accepta que l'àmbit cronològic natural de l'art gòtic a Catalunya abasta des del s.XIII fins el s.XV. L'art que es desenvolupa al llarg del s.XVI s'inclou en els grans repertoris d'història de l'art, com a art d'època moderna dins el període renaixentista. Hem constatat però, que aquesta periodització no s'escau en el Maresme, ja que justament el s.XVI és el període cronològic amb més producció gòtica en aquesta contrada. Alexandre Cirici, en la seva monografia sobre aquest estil, ja va incloure amb el títol de gòtic epigonal, l'art del s.XVI agafant la data de l'expulsió dels moriscs (1609) com a data límit del període. També Joaquim Garriga discrepa d'aquesta etiqueta estereotipada i prefereix anomenar les manifestacions artístiques s.XVI com a l'art català en època de Renaixement tot verificant l'aiguabarreig de formes gòtiques i classicistes que predomina en el s.XVI.¹⁵⁷⁰

La presència del gòtic a Catalunya al llarg del segle XVI, segons Cirici, es justifica per la gran força i influència de l'estament religiós, i a l'absència de l'alta noblesa que s'havia desplaçat a la cort castellana. D'aquesta manera, l'església defensaria uns valors estètics

¹⁵⁷⁰ .- GARRIGA, 1976.

més conservadors i els nous motius classicistes solament entrarien de la mà d'alguns rics cultivats.¹⁵⁷¹ Com hem pogut veure, la figura de l'arquitecte actiu a Mataró, Joan Salvador podria caracteritzar, en certa manera, aquesta etapa de hibridació del s.XVI. En una primera anàlisi, es podria afirmar que les obres produïdes per aquest mestre d'obres amb un comitent eclesiàstic mantenen el caràcter gotitzant de forma més forta que no el grup d'obres amb un comitent laic o civil, definides per presentar més trets decoratius del nou estil renaixentista, però una mirada més acurada ens fa palès que la hibridació dels dos estils és més que evident.¹⁵⁷² Per explicar la persistència del gòtic al llarg del segle XVI, hem evidenciat en el present estudi, que també cal tenir en compte, a banda de l'efecte inercial de l'església com a promotors, el paper de les elits locals dels primitius Ajuntaments o Universitats del Terme. Aquestes institucions estaran controlades per les famílies més riques del terme parroquial, que un cop emancipades del poder feudal des del 1480, les encapçalaran i esdevindran els principals promotors d'obra d'art al llarg del s.XVI. La voluntat de suplantar les antigues classes dirigents i emular les seves pràctiques els portaran a mantenir l'estètica gòtica al llarg de la centúria dels mil cinc-cents. Cal recordar que el control del manteniment de l'església estarà representada pel càrrec d'"Obrers de l'església" dins de l'organigrama de les institucions municipals.

Per altra banda, costa definir en un primer moment, quin és el període de transició entre l'art romànic i l'art gòtic en el territori analitzat. Tal com vàrem deixar palès en la tesi de llicenciatura,¹⁵⁷³ la renovació dels vells edificis de culte provinents de l'antiguitat tardana i de l'època carolíngia es va produir al llarg dels s.XI i XII. Durant la centúria del mil dos-cents, hi haurà poques novetats, a la llum de la documentació i de les restes conservades, en un espai que acabava de ser renovat en la centúria anterior. Únicament tenim documentat, el convent-hospital de Caldes d'Estrac,¹⁵⁷⁴ i no conservem cap vestigi d'aquest edifici primigeni. La substitució posterior de la majoria d'edificis tampoc ens ha permès conèixer cap mostra de pintura mural inscrita dins de l'estil del gòtic lineal.

La primera etapa definida de l'art gòtic al Baix Maresme abraça els segles XIV i XV fins a l'inici de la primera guerra remença (1462). En aquesta etapa es produeix un canvi important en les estructures de poder de les jurisdiccions de la comarca. Els nous propietaris dels castells termenats esdevindran els membres de la burgesia urbana barcelonina que invertiran part dels guanys acumulats en el comerç i les manufactures en l'adquisició de propietats i jurisdiccions feudals. La proximitat de la comarca del Maresme amb Barcelona, les condicions climàtiques i físiques favorables a obtenir una bona producció agrícola i l'existència d'un vell grup baix nobiliari arruïnat, segur que van influir per aquest traspàs de

¹⁵⁷¹.- CIRICI-GUMÍ, 1979, p.64-66.

¹⁵⁷².- Podem observar que en la decoració dels permòdols dels arcs gòtics i la decoració de les portades presenta figures i motius renaixentistes en les esglésies gòtiques i en les obres civils presenta miradors circulars decorats a forma de rosassa o bé finestres amb decoracions de tipus gòtic. Per a més informació veure el capítol 9 d'aquesta tesi sobre els mestre d'obra actius al Maresme en el s.XVI i GRAUPERA,2005a.

¹⁵⁷³.- GRAUPERA, 2001 a; GRAUPERA, 2002 a

¹⁵⁷⁴.- Segons una llegenda, l'any 1219 es va produir la troballa, per part d'uns bous, d'una imatge de fusta que representa una verge entronitzada. Aquest fet va portar a la creació d'una capella-hospital fortificada, que tindrà com a advocació aquesta imatge, amb una comunitat de monjos Hospitalers, aprofitant les virtuts de les aigües curatives del lloc. De mica en mica anirà creixent un reduït nucli de població al voltant del edifici constituït pels actuals carrer de l'església i Baixada i Pujada de l'església. El nucli descrit es constituirà com a *Quadra de Caldes*, o nucli semi-independent de la jurisdicció del castell de Mata, fet que anirà acompanyat, l'any 1387, de la independència eclesiàstica de la parròquia de Llavaneres i de la sufragània de Sant Vicenç de Montalt. (GRAUPERA, 2002)

poders. La nova classe dirigent va utilitzar aquests nous espais adquirits com a segona residència, on es desplaçaren cercant refugi en períodes de propagació de epidèmies a la ciutat comtal o buscant repòs, aprofitant la amabilitat del clima. El fet que les residències principals seguien estan a Barcelona i per tant, el caràcter secundari de les noves propietats del Maresme no van propiciar gaires inversions i, en tot cas, son contades les obres de reforma efectuades. D'aquestes obres de renovació cal destacar l'activitat dels Desplà a Alella i dels Desbosc a Vilassar pel que fa al gòtic civil i l'ampliació en capelles laterals de les parròquies romàniques existents, com els casos de Sant Feliu d'Alella, Sant Feliu de Cabrera sempre sota la promoció de aquestes elits. Els únics edificis religiosos de nova planta que s'aixecaran en aquesta etapa seran la cartoixa de Montealegre de Tiana i les parròquies de Sant Pere de Premià i Sant Miquel de Mata, aquesta sufragània de Santa Maria de Mataró. Així doncs, aquests nous promotors seran els que introduiran l'art gòtic a la zona a partir de la segona meitat del s.XIV. Durant aquesta primera etapa del gòtic al Maresme també cal remarcar la persistència de models anteriors.

A nivell urbanístic, les poblacions del Maresme seguiran els diversos models de població de sagrera, convertint-se en la més habitual la de tipus semidispers amb un nucli urbà poc dens, en molts casos sense configurar una estructura de carrers i una majoria de masos escampats pel terme. A nivell jurisdiccional els seus habitants organitzats en parròquies aniran prenent consciència lentament, al llarg del s.XV, del seu poder real, i capitanejats pels propietaris dels masos més rics, s'aniran desmarcant del poder dels feudals fins a assolir la plena independència municipal emparats pel poder reial o bé sota la protecció del Consell de Cent barceloní i definint-se com a "carrers de Barcelona". Dues poblacions del Baix Maresme aniran prenent una estructura urbana molt més definida i més important com els casos de Vilassar i Mataró. Aquest nuclis s'estructuraran al voltant d'un mercat i començaran a presentar una estructura de carrers.

La part més important de la creació artística d'aquest primer període es basa en la dotació de tot el parament litúrgic necessari per l'ornamentació dels edificis religiosos i la dignitat en l'ofici dels diversos sagraments. És doncs, en aquesta etapa, on es documenten la majoria de les peces d'escultura exempta, sobre tot imatges marianes i la majoria de retaules gòtics seguint les pautes de les corrents imperants en el moment (italogòtic, gòtic internacional i gòtic flamenc). La manca de documentació, no ens permet, hores d'ara, atribuir la seva manufactura als tallers actius i solament podem utilitzar els seus elements estilístics per poder establir una datació aproximada. Malgrat tot, constatem la presència activa d'autors de renom a la comarca, com ara el taller dels Serra, Bernat Martorell, Jaume Cirera i Bernat Despuig, entre altres. En quan a l'orfebreria, les obres descrites a partir de les visites pastorals no han arribat a nosaltres. Els documents fan referència a produccions d'un gran luxe, sovint decorades amb esmalts al·lusius a les armes dels seus promotors barcelonins i que a part de la seva funció litúrgica, evidenciaven el seu poder a cada una de les parròquies on s'estenia la seva jurisdicció.

En aquesta etapa, cal fer referència a dos edificis que escapen de les dinàmiques locals i la seva construcció s'ha d'emmarcar dins de paràmetres més generals, amb uns promotors aliens a les inèrcies de la comarca, ens referim als banys de Caldes d'Estrach i a la Cartoixa de Montalegre. El primer d'ells, els banys de Caldes d'Estrach, sembla ser que les virtuts curatives de l'hospital, construït al segle XIII, van gaudir de prestigi dins la població de la capital del Principat. A principis del s.XIV, durant una greu malaltia del rei Jaume II que també va afectar a la seva segona esposa Maria de Lusignan va obligar al rei a aprofitar les virtuts remeieres d'aquestes aigües per sortir de la malaltia. Per poder fer estada, va manar

construir una casa prop del doll d'aigua calenta, anomenada *Cambra del Rei*. No hi ha certesa de on podria estar situada aquesta casa. Segons la tradició popular del poble que es tracta de la casa núm.5 del carrer Baixada de l'església. En aquesta casa, solament es pot observar en l'actualitat, una sèrie de portals i finestrals gòtics en la façana. Un altre rei que va fer estada a Caldes d'Estrac va ser Alfons III que va visitar els banys un any abans de la seva mort el 1335 realitzant diverses estades; una al febrer, una altra per l'abril i una altra al juny. La raó inicial va ser la prescripció mèdica per haver contret una dolença al peu per la llarga duració d'un viatge des de València a Barcelona. Sembla que va sortir de València a principis de juny per dirigir-se a Barcelona, a on hi va arribar aproximadament en una data propera al 10 de juny. El dia 19 d'aquest més va visitar Caldes d'Estrac, ja que va datar un document en aquesta població. El dia 21 de juny apareixen documents datats de nou a Barcelona però el 26 de juny tornen a datar-se des de Caldes (*Calidarum Destarach*). Des del 27 de juny al 6 de juliol són datats des de Badalona i els restants fins a la seva mort el 24 de gener del 1336 des de Barcelona. També el Consell de Cent barceloní va subvencionar la construcció d'uns balnearis nous segons el pagament de dues partides de 100 lliures i 300 sous l'any 1343 per les *Cases de bany de Caules Destarach*. A finals del s.XIV, el 23 de febrer del 1396, el rector de la parròquia, Mn. Francesc Faber, d'acord amb el bisbe de Barcelona Ramon d'Escales i amb el patró de l'església Berenguer de Cortils, van vendre a la ciutat de Barcelona, la jurisdicció civil i criminal, mer i mixt imperi que els hi pertanyia com a jurisdicció de la quadra i a més el control de l'aigua també passaria al Consell de Cent barceloní. A partir d'aquest moment, la quadra es va regir per dos procuradors barcelonins que administraven totes les possessions de la ciutat de Barcelona, amb les atribucions d'administrar justícia i cobrant els impostos. Durant el segle XV, els procuradors van passar a ser un de sol fins que finalment a finals del s.XV, el poble de Caldes es va governar per un batlle escollit pel Consell de Cent entre la gent del poble. El primer batlle documentat es deia Jaume Caldera i va exercir des del 9 d'agost del 1454.¹⁵⁷⁵

La cartoixa de Montalegre, es troba al peu de la serra de la Conreria, al mig de la vall de Montalegre. La seva fundació té lloc a partir de la fusió l'any 1434 de les cartoixes de Vallparadís de Terrassa (1345-1414) i la cartoixa de Sant Pol de Mar (1270-1434). La construcció del monestir es va realitzar entre el 1415 i el 1464 amb aplicacions posteriors. L'orde dels cartoixans de tipus contemplatiu estipula la necessitat que els monjos portin una vida de soledat i de tipus eremític malgrat formar part d'una vida monàstica en comunitat. Aquest element específic de l'orde condicionarà els espais i l'articulació dels mateixos dins el conjunt monàstic. L'orde especificava també que les comunitats havien de ser reduïdes entre els 12 i 24 monjos habitant cel·les individuals, a diferència dels monjos benedictins i cistercencs que dormien en un dormitori comú. Les aportacions més importants d'aquest edifici les hem de situar a nivell tècnic i constructiu. En primer lloc, s'utilitza el maó com a material constructiu, que amb la seva senzillesa arriba a aconseguir uns efectes estètics prou dignes tot i la austeritat que demana l'orde. Segurament l'influència d'aquest ús arriba d'Itàlia o més probablement de la zona del Llenguadoc o del Roselló, on el treball amb maó es freqüent, sobre tot en altres ordes com la franciscana o els dominics. A partir de Montalegre s'introdueix l'aplicació monumental del maó que es perfeccionaria a Catalunya fins aconseguir a finals del segle XIX i principis del segle XX, la coneguda volta d'escala a la catalana. Una segona novetat és la utilització de la volta d'aresta obrada de maó en el claustre, segurament amb influència de l'àmbit valencià. Aquest element, que reproduïx l'estètica gòtica de les voltes de creuaria de forma més senzilla, es realitza amb una

¹⁵⁷⁵.- GRAUPERA, 2011 a.

disposició del “maó de pla” i també disposant-los amb el mode de “plec de llibre”, amb una clau de volta de pedra seguint les arestes. Aquest sistema constructiu presenta unes avantatges: el poc cost, la lleugeresa de la construcció, l’elasticitat i la plasticitat. La tercera novetat de Montalegre és el modus decoratiu utilitzat en el claustre, original fins el moment. En l’exterior, s’utilitza una modulació de tres arcs apuntats agrupats per un arc de mig punt rebaixat, obrat tot en maó vist. A l’interior la modulació queda alterada respecte a l’exterior, ja que la volta d’aresta de la galeria del claustre presenta dos crugies cada tres arcs, descansant el nexa entre cada tram de volta a la clau de l’arc de l’arcada. La construcció de la Cartoixa també és interessant perquè documenta el procés d’arribada dels diferents tipus de materials. Els més importants són les procedents de les pedreres gironines, en què els materials prefabricats arribaran a Montalegre per la fabricació del claustre. Malgrat que el disseny dels capitells gironins són estandarditzats, s’evidencia en aquest cas, l’adaptació a la voluntat i les exigències dels promotors. També arriben a la cartoixa altres materials procedents de les pedreres de Montjuic i fins i tot hi ha documentada una partida de roure de Flandes per l’elaboració del cor.

Des de l’inici de la primera revolta remença s’obre un període d’incerteses i canvis en l’estructura de poder de la comarca que afecta de forma important a la producció artística. Amb la guerra civil catalana, es produirà un canvi de la titularitat de les jurisdiccions feudal en funció dels suports d’aquests a cada un dels bàndols en conflicte. Aquesta incertesa i a més el fet de la destrucció inherent a la guerra, obre un període de poca inversió en la producció de noves obres d’art. La única excepció que podem trobar és en l’àmbit de l’arquitectura militar quan Pere Joan Ferrer (1431-1504) va assolir el control de la Baronia del Maresme. El fet de que al inici de la guerra es posicionés a favor del bàndol nobiliari i que a partir de l’any 1471 l’abandonés per sumar-se a la causa reial, va comportar que el monarca, per agrair-li aquest gest, li lliurés en penyora la jurisdicció de pràcticament tot el baix Maresme, fet que va utilitzar per renovar i engrandir el castell de Burriac.

La última etapa del gòtic al baix Maresme, s’obre pas a partir de la independència definitiva dels termes parroquials amb el privilegi reial del 1480. Aquesta nova fase es caracteritzarà per un nou canvi de promotors i en conseqüència per la renovació d’edificis conseqüent. Els nous promotors formaran part de la pagesia rica local que va saber capitalitzar el procés d’independència municipal i ostentaran, a partir d’ara, els diversos càrrecs municipals del Comú o Universitat de cada un dels termes del Baix Maresme. Entre aquests càrrecs, a banda dels batlles, clavaris, etc., cal destacar el d’obres de la parròquia, ja que seran aquests, els encarregats del manteniment dels edificis de culte de la població i els promotors de la renovació del mobiliari litúrgic durant la centúria del mil cinc-cents. El fet de que les primeres obres documentades d’aquesta represa constructiva apareguin a finals de la primera dècada del s.XVI ens fa palès que l’assoliment de la compra de la llibertat jurisdiccional els degué causar un fort endeutament econòmic que els va suposar, com a promotors, la incorporació al mecenatge artístic amb un cert retard respecte a altres territoris.

El projecte més important de cada un dels municipis en aquesta etapa és l’engrandiment o la total renovació dels edificis parroquials que es produirà durant tota la centúria, seguint encara, un model estètic totalment gòtic en la seva concepció. Tal com hem evidenciat les úniques traces classicistes del nou estil que s’imposa per la resta d’Europa solament es deixarà sentir en alguns elements ornamentals com les decoracions dels capitells seguint els ordres clàssics o bé amb la utilització de certs elements geomètrics classicistes en els frisos. Aquesta renovació arquitectònica portarà, un cop acabat el

projecte, a la substitució del mobiliari litúrgic dels antics retaules medievals per altres de nous, que aquests sí, donada la cronologia més avançada, seran obrats en l'estètica del renaixement i solament els primers presentaran les característiques estilístiques del final del gòtic. A banda dels retaules també es renovaran els elements litúrgics devocionals necessaris pel ritual municipal i que s'utilitzaran en processons i altres actes, com les creus processionals i altres elements d'argenteria que seran menys ostentosos que en l'etapa anterior i obrats solament amb plata o plata daurada sense la inclusió d'esmalts.

Un altre camp de gran renovació important d'aquest període és el camp de l'arquitectura civil. Els habitatges d'aquesta pagesia rica també es renovaran apareixen el que es coneix amb el nom de masia clàssica de forma basilical i amb l'aparició de la sala en el pis superior i la inclusió de diversos elements ornamentals per ennoblir-la com la decoració de la porta adovellada i la inclusió de relleus en les finestres de la façana.

A finals del segle XVI i principis del segle XVII, encara trobem factures gòtiques en les ampliacions de les esglésies. Aquestes necessitaran l'obertura de capelles laterals entre contraforts per hostatjar les confraries que van apareixent i es van organitzant, com la del Roser o sant Elm, entre altres. Podem afirmar que a la comarca del baix Maresme, el gòtic enllaçarà directament amb el barroc (s-XVII-XVIII) que prendrà molta força gràcies a l'enriquiment econòmic que suposarà el comerç amb Amèrica sobre tot en els pobles costaners de la comarca. Malgrat tot, encara evidenciem aquest gòtic inercial en els s.XVII i XVIII sobretot en pobles de l'interior com el cas de la segona ampliació de Sant Feliu d'Alella (1610-1613), la construcció de la portada gòtica de l'església de la cartoixa de Montealegre (1625) i l'ampliació amb una capella lateral gòtica de la parròquia de Sant Esteve de Canyamars (1708).

Ja hem comentat en diferents apartats del treball el grau de destrucció que ha patit el patrimoni medieval de la comarca del Maresme al llarg de la història per causes diverses: en primer lloc, una de les primeres raons és la necessitat de renovació d'edificis vells o insuficients per la funció amb la qual havien estat destinats i en alguns, sobretot la imatgeria religiosa en desús va ser destruïda pels mateixos eclesiàstics per evitar profanacions, com és el cas de les imatges de Sant Pere de Clarà; també en èpoques successives, per canvi de modes estètiques moltes de les obres van ser renovades en època del barroc, ja que la riquesa econòmica prou sòlida fruit del comerç amb Amèrica feia possible les inversions de renovació tant dels edificis com dels paraments interiors. També cal atribuir una part de la pèrdua d'obres d'art a diverses guerres i revoltes, sobre tot amb un cert caire antinobiliar o anticlerical. Fets com la Guerra del Francès, les Guerres Carlines i la darrera Guerra Civil del 1936 -1939, van delmar i destruir gran part del patrimoni medieval com és el cas de molts retaules i peces d'orfebreria. També la venda dins els circuits del col·leccionisme va dispersar una gran part de les obres- Aquest procés que va ser en part frenat per la creació dels museus diocesans i d'altres que salvaren part de les obres d'aquesta dispersió.

De les obres que ens han restat conservem una petita part de les obres documentades i en les diferents tècniques el grau de conservació és heterogeni. Pel que fa a l'arquitectura civil és una de les grans perjudicades, ja que molts dels edificis han continuat de forma ininterrompuda la seva funció d'habitatge i són edificis que han petit diferents remodelacions. En molts casos, les masies i les cases urbanes han desaparegut o s'han renovat i en una petita part han reutilitzat els elements ornamentals en el nou edifici com ara les finestres decorades amb escultura. L'arquitectura religiosa és la que ha perviscut amb més nombre d'exemples però havent perdut la pràctica totalitat d'ornaments interiors abans esmentats. Un altre conjunt d'obres força malmesa és l'arquitectura militar, ja que a banda

del castell de Vilassar de Dalt, la majoria resten en runes. L'escultura, la pintura i l'orfebreria han patit encara més, no solament la destrucció, sinó la dispersió de les col·leccions, sobre tot pel seu caràcter mòbil. Hem de valorar molt positivament l'existència d'arxius fotogràfics de principis del s.XX on almenys tenim documentades amb imatges moltes de les obres desaparegudes recentment. La documentació, especialment, les visites pastorals, també ens parlen de l'existència de llibres, alguns amb la presència d'il·luminació, i de teixits brodats, que no els hem inclosos en aquest estudi ja que no n'em pogut localitzar cap obra ni representació fotogràfiques.

En quan a les qualitats de les obres podem observar que el Maresme no estava allunyat dels grans centres productors. La proximitat amb Barcelona va fer possible que molts dels artistes que hi van treballar procedissin dels gremis barcelonins, i malgrat que comencin a aparèixer els noms d'artistes propis de la comarca, podem rastrejar encara un clientelisme o colonialisme dels gremis de Barcelona. També podem observar que en el s.XV i la qualitat de les obres decau i moltes de les contractacions evidencien una obra seriada sobretot en elements escultòrics ornamentals com portades, claus de volta, imatgeria i orfebreria, en que les adquisicions es realitzen en taller que forneixen aquests elements per l'impuls constructiu a nivell parroquial que te llocs en aquells moments.

Malgrat que la voluntat ha estat d'aprofundir el màxim possible en cada una de les obres o conjunts, som conscients que un alt grau d'aprofundiment hagués minvat el caràcter de síntesi o estat de la qüestió que se li ha volgut donar al treball. És per això, que moltes de les obres, etapes o grups d'obres són susceptibles en un futur de ser tractades de forma més monogràfica i aprofundida. En alguns casos, tampoc s'ha pogut aprofundir més a partir de les fons documentals conegudes fins el moment. Suposem que en un futur poden aparèixer nous indicis, que malgrat que creiem que no alteraran la idea central de la tesi (periodització, valoració de les obres etc.) si que poden donar-nos més coneixement d'obres documentades o conservades.

